

УДК 330.101

Ришняк Н. М.

к.е.н., доцент кафедри економічної теорії

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РИНКУ ПРАЦІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті досліджуються теоретичні аспекти ринку праці та особливості його соціально-економічного змісту. Автором проаналізовані існуючі підходи до визначення сутності даного поняття, а також розглянута роль ринку праці в економічній системі.

Ключові слова: ринок праці, робоча сила, трудова послуга, трудові ресурси, відтворення.

Постановка проблеми. Поняття «ринок праці» з'явилося у вітчизняній науці у зв'язку з переходом країни до ринкових відносин. Довгий час дана економічна категорія розглядалась як явище, притаманне капіталістичному суспільству. В плановій економіці воно було відсутнє. Забезпечення зайнятості розглядалось як «управління трудовими ресурсами». Воно ґрунтувалось на необхідності всезагального трудового обов'язку, забезпечувало повну зайнятість (інколи за рахунок зниження ефективності праці), а також розподіл працівників за галузями з використанням таких адміністративних методів, як організовані набори робочої сили.

Ринкова економіка функціонує за іншими законами. Її невід'ємною складовою є ринок праці. Саме за його допомогою найбільш важливий національний ресурс – трудовий – розподіляється за регіонами, галузями, підприємствами, професіями. Тут же визначається його ціна. Тому формування конкурентоспроможного ринку праці є однією з пріоритетних проблем трансформації економічної системи України. А без знання базових теоретичних категорій та закономірностей їх генезису неможливе дослідження економічних явищ та процесів, що відбуваються в господарстві

країни в цілому та на ринку праці, зокрема.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Вивчення ринку праці та його складових – актуальний напрям економічних досліджень. Ключові положення щодо сутності даної категорії містяться у фундаментальних працях А. Сміта, Д. Рікардо, Дж.С. Міля, К. Маркса, Дж. Кейнса, А. Маршала та ін. Основні проблеми формування та розвитку процесів, що притаманні сучасному ринку праці, представлені в роботах таких зарубіжних та вітчизняних вчених, як: В. Буланов, В. Іноземцев, А. Никифорова, Р. Капелюшніков, Д. Богиня, І. Бондар, О. Грішнова, Т. Заяць, А. Колот, Е. Лібанова, Л. Лисогор, В. Онікієнко, І. Петрова, В. Петюх, С. Пирожков та інші.

Метою статті є розкриття теоретичної сутності та соціально-економічних особливостей ринку праці, визначення його місця в економічній системі країни.

Виклад основного матеріалу. Ринок праці історично виник тоді, коли відбулося відділення працівника (кріпосного селянина, ремісника) від засобів виробництва, насамперед від землі, з наданням йому юридичної свободи. Однак, ставши юридично вільним, але позбавленим засобів виробництва (а значить і засобів до існування), він був змушений продавати свою робочу силу. Так з'явився новий товар, який дав назву новому ринку. Однак з приводу назви нового товару і назви нового ринку (а за ними прихована їх сутність) серед дослідників виникли розбіжності.

Видатні англійські економісти, класики політичної економії А. Сміт та Д. Рікардо вважали, що товаром на даному ринку є праця, що «праця має свою природну і свою ринкову ціну» [1]. Такої ж думки дотримуються в даний час представники неокласичного напрямку економічної думки.

У ХІХ ст. видатний німецький економіст, філософ і соціолог К. Маркс досить переконливо показав у роботі «Капітал», що дійсним товаром є не праця, а робоча сила – здатність до праці. Звідси і ринок одні економісти стали називати ринком праці, а інші (послідовники вчення К. Маркса) –

ринком робочої сили. У радянській економічній літературі останній термін був, можна сказати, загально визнаним.

Під час радикальних пострадянських реформ у вітчизняній економічній науці знову пожвавилася дискусія про те, як правильно називати даний ринок: «ринок праці» або «ринок робочої сили». До того ж в науковій літературі (зарубіжній та вітчизняній) з'явилися поняття «ринок трудових ресурсів» та «ринок трудових послуг». Нерідко всі зазначені терміни вживаються як синоніми [1, 3].

Разом з тим слід констатувати, що вони несуть різне смислове навантаження. Поняття «робоча сила», «праця», «трудова послуга», «трудові ресурси», що лежать в їх основі, не тотожні. Так, робоча сила – це здатність до праці; праця – це доцільна діяльність людини, спрямована на перетворення предметів природи в річ, що задовольняє ту чи іншу потребу людини. Трудова послуга – це термін дуже близький до терміну «праця», але він підкреслює, що певний вид діяльності задовольняє потребу в момент свого здійснення. Він являє благо не у формі речі, а у формі діяльності, наприклад, навчання, лікування, транспортне, побутове обслуговування і т.п. Нарешті, трудові ресурси – це частина населення країни, що має фізичні та духовні здібності для здійснення праці. У цілому можна сказати, що дані визначення є загально визнаними. Таким чином, вищезазначені поняття не є синонімами, отже, і відповідні назви ринків також не є тотожними категоріями.

З теоретичної точки зору дану проблему можна вирішити, якщо більш чітко виділити той товар, який є об'єктом купівлі-продажу. Сьогодні у вітчизняній економічній літературі панують два основні підходи. Перший з них доводить, що товаром є робоча сила – потенційні здібності до праці. Другий підхід визнає товаром працю. Але його прихильники, розуміючи, що працю як процес доцільної діяльності важко уявити у вигляді товару, стверджують, що таким є «потенційна праця» [4].

Який з варіантів є більш переконливим? Якщо перше абстрактне

поняття «потенційні здібності до праці» існує реально в живому організмі людини, то друге – «потенційна праця» – практично не існує. Тому реальним товаром на ринку праці є робоча сила. Але чому в теорії і практиці господарювання закріпилась назва «ринок праці»?

Вирішення даного питання пов'язане з тією обставиною, що сучасні люди в масі своїй володіють багатьма здібностями і не всі вони застосовуються в тій чи іншій діяльності. Конкретна праця служить критерієм виділення з усієї сукупності здібностей, якими наділена людина, тільки тих, які справді будуть використовуватися у виробничому процесі. Ось ці функціонуючі здібності і є об'єктом купівлі-продажу, тобто товаром. Але в силу того, що прояв цих здібностей відбувається в конкретній праці, цілком правомірно застосовувати термін «ринок функціонуючої робочої сили» або «ринок праці». Як соціально-економічна категорія ринок праці відображає ті трудові відносини, які пов'язані, по-перше, з попитом на робочу силу, по-друге, з використанням частини здібностей людини (умовно їх можна назвати первинні або професійні) та їх винагородою, по-третє, з часом використання робочої сили, по-четверте, з розподілом новоствореної вартості. Тільки в цьому випадку ринок праці, ринок робочої сили (функціонуючих здібностей), ринок трудових послуг, ринок трудових ресурсів виступають як тотожні поняття, які можна вживати як синоніми. Слід також враховувати, що термін «ринок праці» поширений у світовій економічній літературі [2, 3].

Разом з тим дана категорія включає механізм реалізації у формі моделі «попит-пропозиція» і функціонує за тими ж законами, що і ринок кінцевих товарів. Однак по відношенню до останнього він має деякі відмінності. Аналіз наукової та навчально-методичної літератури з даної проблеми дав можливість виявити наступні особливості.

Перша група особливостей пов'язана з взаємодією ринку праці та ринку товарів. Вона полягає в тому, що попит на робочу силу є похідним, залежним від попиту на кінцеву продукцію. Але на цей загальний прямиий

зв'язок впливають ряд факторів: науково-технічний прогрес, співвідношення конкуренції та монополії на товарному ринку і ринку праці, еластичність попиту за ціною. Ці чинники змінюють залежність, роблять її суперечливою. Пропозиція праці окремої людини залежить від величини заробітної плати (ціни праці). Особливим є те, що при рівноважній або близькій до неї ціни праці діє пряма, а при дуже високій оплаті – зворотна залежність між заробітною платою та пропозицією праці, що пов'язано з ефектом доходу та ефектом заміщення.

Друга група особливостей функціонування ринку праці зумовлена специфікою самого товару (робоча сила). Серед них можна відзначити наступні:

- невіддільність власності на товар (робоча) сила від її власника. На ринку праці покупець набуває тільки право використання і часткового розпорядження робочою силою протягом певного часу. Але покупець не повинен (хоча на практиці це трапляється, і нерідко) порушувати права працівників. За їх порушення роботодавець (покупець) нестиме юридичну відповідальність. Крім того, він може зазнати економічних збитків від втрати лояльності персоналу до фірми. Адже працівники стануть діяти не за правилами, будуть трудитися з низькою віддачею;

- необхідність регламентації взаємовідносин роботодавців і найманих працівників, що пов'язано з наявністю великої кількості інституційних структур типу профспілок, об'єднань роботодавців, розгалуженої системи законодавства, соціально-економічних програм;

- високий ступінь індивідуалізації угод, обумовлений переходом від колективних договорів до контрактної системи найму, неоднаковим професійно-кваліфікаційним рівнем робочої сили, різноманітністю технологій, організації праці тощо;

- важлива роль негрошових аспектів угоди (змісту та умов праці, гарантій збереження робочого місця, перспектив професійного зростання і

т.п.).

Третя група особливостей ринку праці пов'язана з обміном товару (робоча сила), який відрізняється від обміну речових товарів. Процес обміну включає три стадії і здійснюється у трьох сферах. Він починається в сфері обігу товару-робоча сила (ринок праці), продовжується в сфері виробництва і завершується на ринку речового товару. У сфері обігу товару-робоча сила укладається договір про передачу права користування здатністю до праці роботодавцю. В ньому фіксується величина можливої заробітної плати – це потенційний обмін, що представляє собою юридичну угоду. У сфері виробництва відбувається реальний обмін функціонуючої робочої сили на номінальну заробітну плату. На товарному ринку відбувається обмін номінальної заробітної плати на необхідні працівникові товари – життєві засоби з подальшим їх споживанням. Тільки після цього акту можлива наступна фаза – відтворення (формування) робочої сили.

Таким чином, категорію «ринок праці» неможливо розглядати поза контекстом процесу відтворення здібностей людини до праці й умов її економічної життєдіяльності.

При цьому відтворення розглядають не в вузькому сенсі як процес «створення, відновлення та подальшого розвитку трудових здібностей людини, її фізичного та духовного творчого потенціалу» [5], а як багатofункціональну, багаторівневу систему, що визначає конкретно-історичну форму економічної життєдіяльності людини і відповідну їй сукупність соціально-економічних відносин. На користь такого широкого трактування говорять особливості процесу відтворення робочої сили, який кількісно і якісно складніший, ніж процес відтворення речових елементів продуктивних сил (табл. 1).

Порівняльна характеристика відтворення робочої сили

Ознака	Відтворення засобів виробництва	Відтворення робочої сили
Роль суб'єкта відтворення в процесі виробництва	засоби виробництва – пасивна частина продуктивних сил	людина – активний суб'єкт суспільного виробництва
Сфери здійснення	відбувається виключно у сфері матеріального виробництва	здійснюється у всіх сферах людської діяльності (скрізь, де присутня сама людина): матеріальній, освітній, культурній, науковій, соціальній, сімейній, політичній та ін.
Протікання в часі	відбувається тільки в робочий час	здійснюється в робочий і вільний час, тобто охоплює весь період життєдіяльності людини
Зв'язок зі споживанням як стадією суспільного виробництва	відтворення засобів виробництва охоплює лише виробниче споживання	здійснюється не лише в процесі виробничого, але й особистого споживання. Від характеру, рівня і структури особистого споживання залежить якість відтворення людини як працівника
Фактори впливу	здійснюється під впливом об'єктивних факторів і не пов'язане із соціальною підсистемою національної економіки	визначається суб'єктивними факторами – індивідуальним інтересом, мотивацією, соціальною активністю працівника, похідними від рівня життя, які пов'язані із соціальною підсистемою економіки
Зміна якісних параметрів суб'єкта відтворення	зміна здійснюється лише за умови вибуття речового фактора та заміни новим	зміна може відбуватись без вибуття самого носія робочої сили (людини) за рахунок її внутрішньої мобільності: підвищення кваліфікації, перенавчання, зростання трудової активності тощо

Ринок праці виступає центральною ланкою багаторівневої системи відтворення, куди «стягуються» безпосередньо або опосередковано всі відтворювальні зв'язки і відносини. Тому його роль в економічній системі є визначальною.

По-перше, на ринку праці відбувається залучення трудових ресурсів до економічної системи. Саме зайнята особа має можливість реалізувати свої знання, навички у виробничому процесі. Функціонуюча сукупна робоча сила забезпечує основу існування і розвитку всього суспільства.

По-друге, здійснюється оцінка відповідності здібностей до праці

запитам і потребам роботодавця і, виходячи з цього, визначаються умови найму, в тому числі величина заробітної плати, можливість професійного росту, гарантія зайнятості, умови праці.

По-третє, виявляється функціональна взаємозалежність організаційної та стадійної підсистем відтворення.

По-четверте, ринок праці сприяє подоланню тих суперечностей розвитку економічної системи, які пов'язані з використанням трудових ресурсів. Це можуть бути:

- суперечності між структурою робочих місць та професійно-кваліфікаційною структурою сукупного працівника;
- суперечності між формуванням вузьких знань та обмежених навичок працівників і необхідністю їх вільного професійно-кваліфікаційного маневрування в рамках підприємства, галузі, національної та світової економіки;
- суперечності між необхідністю територіального переміщення працівників з метою пошуку нових робочих місць та нових сфер докладання здібностей до праці і неготовністю їх носія до цього в силу об'єктивних (відсутність ринку житла, нерозвиненість транспортної інфраструктури, великі витрати на переїзд) або суб'єктивних (нездатність звикати до нового місця, різниці в способі життя) обставин і стереотипів, що склалися;
- суперечності між зростаючими вимогами до психофізіологічних можливостей людини (в першу чергу до її нервової системи, розумових здібностей) і погіршенням здоров'я населення, екстенсивними методами його відновлення;
- суперечності між зростаючими потребами трудової сфери у висококваліфікованих працівниках, здатних до інтелектуальної, творчої роботи, і застарілими методами та матеріальними умовами формування працівника як цілісної особистості, обмеженістю ресурсів, що йдуть на відтворення людини;

– суперечності між інноваційним типом відтворення, необхідним елементом якого є творча, новаторська діяльність людини і технократичними методами управління працею, орієнтованими на усереднення, нівелювання здібностей індивіда, на переважно виконавську діяльність.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити наступні узагальнення. Ринок праці – це сукупність соціально-трудових відносин між покупцями і продавцями з приводу умов найму та використання робочої сили. Центральною проблемою, що виражає соціально-економічну сутність даної сукупності, є визначення частки функціонуючої робочої сили в новоствореній вартості та її обмін на життєві засоби, тобто на реальну заробітну плату. Реалізація трудових відносин відбувається на основі дії механізмів попиту-пропозиції і визначає кількісні та якісні параметри відтворення робочої сили. В результаті досягається певний баланс інтересів працівників і роботодавців, що сприяє розвитку національної економіки.

Список використаної літератури

- 1 Никифорова А. А. Рынок труда: занятость и безработица: монография / А. А.Никифорова. – М.: Международные отношения, 2006. – 251 с.
- 2 Буланов В. С. Рынок труда / В. С. Буланов, Н. А. Волгин. – М.: «Экзамен», 2003. – 330 с.
- 3 Петюх В. М. Формування робочої сили в ринкових умовах: навч. посібник / В. М. Петюх. – К.: Знання, 2004. – 287 с.
- 4 Рофе А. И. Рынок труда: монография / А. И. Рофе. – М.: МИК, 2003. – 272 с.
- 5 Громько В. В. План и рынок в воспроизводстве рабочей силы: опыт развитых индустриальных стран: монография / В. В. Громько. – М.: Изд-во РЭА им. Г. В. Плеханова, 1992. – 235 с.

РИШНЯК Н. Н. ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЫНКА ТРУДА КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

В статье исследуются теоретические аспекты рынка труда и особенности его социально-экономического содержания. Автором проанализированы существующие подходы к определению содержания данного понятия, а также рассмотрена роль рынка труда в экономической системе.

Ключевые слова: рынок труда, рабочая сила, трудовая услуга, трудовые ресурсы, воспроизводство.

RISHNYAK N. N. THEORETICAL ANALYSIS OF THE LABOR MARKET AS A COMPONENT OF THE ECONOMIC SYSTEM

The article examines the theoretical aspects of the labor market and especially its socio-economic content. The author analyzes the existing approaches to the determination of the content of this concept, as well as considers the role of the labor market in the economic system.

Keywords: labor market, labor, labor services, labor resources, reproduction.